

УДК 37(09)(477): 159.922.7

До проблеми наукового обґрунтування феномена особистості

(початок ХХ століття)

Тетяна КРАВЦОВА,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та освітнього менеджменту

У зв'язку з утвердженням в українській педагогіці ідей особистісно орієнтованого виховання, заснованого на пріоритетності гуманістичних цінностей, актуальними є наукові пошуки, пов'язані з проблемою дослідження особистості в педагогічному аспекті, зокрема, в історії педагогічної думки. У цьому контексті посилено увагу до досвіду розв'язання означеної проблеми представниками вітчизняної педагогіки, у поглядах яких спостерігаємо невідомий інтерес до особистості дитини, прагнення обґрунтувати інноваційні підходи до її вивчення та шляхів розвитку.

Актуальність дослідження пов'язана із потребою в історико-педагогічному аналізі напрацювань щодо втілення ідеї дослідження особистості в українській педагогіці, важливістю розширення і поглиблення цих знань, необхідністю в перетворенні результатів історичних надбань на спосіб вирішення теоретико-методологічних і практичних проблем сучасної педагогіки та психології.

Метою статті є дослідження основних підходів до вивчення особистості у вітчизняній педагогіці на початку ХХ ст.

Зазначимо, що питання освіти початку ХХ століття розглядали Н. Дічек, С. Куркіна, Н. Коляда, Ю. Литвина, О. Петренко, О. Сухомлинська, С. Харченко, Л. Штефан. Проте цілісного аналізу підходів до вивчення особистості у вітчизняній педагогічній думці ще не зроблено.

Початок ХХ століття позначений інтенсивним розвитком різних галузей наукового знання. Проблема особистості, її виховання є епіцентром дискусій у педагогіці. Наголосимо: педагогічні теорії початку ХХ століття були досить різноманітними, поєднували полярність ідей, думок, поглядів. Прихильники антропологічного напрямку відрізнялися від інших багатовекторним підходом до проблеми розвитку особистості, обстоювали синтез біологічних та соціальних чинників, надавали перевагу соціальним у розвитку здібностей людини. Цю проблему досліджували П. Каптерев, О. Лазурський, П. Лесгафт та ін.

Системне вивчення особистості дитини дало змогу цим дослідникам зробити висновок, що ядром особистості є спадкові індивідуальні задатки, які виявляються в ранній період життя, а психофізіологічна організація дитини є надважливим фактором у її вихованні, порівняно із середовищем.

У культурно-антропологічній концепції П. Каптерева основою об'єктивного процесу саморозвитку

людського організму, що охоплює фізичне та духовне становлення особистості, є виховний ідеал, який надає педагогічному процесу цілеспрямованого характеру. На думку П. Каптерева, характер є особистою, індивідуальною властивістю, такою самою різноманітною, як і оточення, а, отже, для його розвитку й зміцнення потрібні специфічні умови. З огляду на це, вчений обстоює ідею, що здатність педагога сформувати у вихованця стійкий характер є вершиною виховання [6].

Дослідник П. Лесгафт характер дитини розумів як уміння скеровувати свої думки та дії і виявляти на їх основі свою самостійну індивідуальну діяльність, уміння об'єктивно оцінювати власні почуття та відчуття та свідомо спрямовувати свої дії [10, с. 90].

На думку П. Лесгафта, синтез знань про дитину має асимілюватися з антропологією, оскільки ця наука ґрунтується на загальних положеннях анатомії та фізіології, слугує з'ясуванню індивідуальних та соціальних властивостей людини, її змін під впливом навколишнього середовища; необхідна для обґрунтування законів розвитку зростаючої особистості, умов становлення її темпераменту, типу характеру, ролі спадковості, а також фізичних, розумових, моральних відмінностей за віком, статтю й умовами життя [7, с. 10].

Значний внесок П. Лесгафт зробив у вивчення типології особистості дітей. Він зібрав та узагальнив величезний матеріал спостережень про фізичний та психічний розвиток дитини, розробив власну періодизацію розвитку людини. Цінність цього дослідження полягає в тому, що вчений прагнув виявити зв'язок між типовими рисами дітей та умовами, в яких вони розвиваються, і цим «полегшити головне і суттєве завдання виховання: поставити дитину в умови, за яких вона могла вільно та гармонійно

розвиватися, як фізично, так і розумово, морально» [10, с. 137–138].

Прихильники рефлексологічного підходу у педагогіці В. Бехтерев і В. Протопопов вважали метод експериментальної рефлексології головним у розбудові науки про людське життя. В. Бехтерев вказував, що «дійсне, так зване природничонаукове вивчення особистості людини, розпочинається тільки з уведенням до сфери наукового пізнання цього об'єктивного методу (рефлексологічного. – Т.К.), котрий і дає обґрунтування рефлексології людини як науки про об'єктивно-біологічне дослідження особистості» [2, с. 6–7].

Учений на основі досліджень вищої нервової діяльності людини прагнув створити об'єктивну антропологічну базу педагогіки. У своїх працях він пояснював, що таке людина, як і за якими законами розвивається її психіка, як запобігти ненормальному розвитку людини, як краще спрямувати виховання людини, зберегти особистість від ослаблення інтелекту і занепаду моральності. У дослідженні «Особистість і умови її розвитку і здоров'я» В. Бехтерев зазначає, що особистість – це щось об'єднувальне, яке скеровує думки, дії і вчинки людини. Отже, крім внутрішнього об'єднання і координації, особистість, як поняття, охоплює й активне ставлення до навколишнього світу, засноване на індивідуальному переробленні зовнішніх впливів [там само, с. 16].

Представники природничого напрямку С. Ананьїн, О. Нечаєв, М. Румянцев, І. Сікорський, Я. Чепіга прагнули до тотальної біологізації педагогіки, тлумачили людину як біологічний феномен, розвиток якого залежить насамперед від вроджених здібностей.

Тому, на думку представників цього напрямку, потрібно під час виховання враховувати інстинкти та вроджені здібності. Дослідження поглядів І. Сікорського щодо проблеми вивчення особистості дає змогу розглядати людину в цілісності, в сукупності основних особистісних складових. І. Сікорський стверджував: «Прогрес людства залежить від розвитку індивідуальностей: що вільніше і без перешкод розвивається окрема особистість, із всіма своїми властивостями та особливостями, то ширше вона стає цілісною і здібною принести нові начала в життя» [3, с. 68].

Такий підхід до означеної проблеми, за твердженням І. Сікорського, забезпечить не лише наукові, а й практичні знання про дитину, її природу, стане поєднувальною ланкою між сім'єю і школою як основними чинниками виховання. Він вважав, що тільки природничонаукові дослідження дають можливість «вийти з глибини педагогічного емпіризму та почати розроблення нових принципів виховання», зазначав, що всебічне вивчення дитини створює підґрунтя для гармонійного розвитку її особистості. У зв'язку з цим він виокремив три аспекти цієї проблеми: гармонійний розвиток духу і тіла; гармонійне зіставлення різних сторін психічної діяльності (розуму, почуттів, волі); гармонійна взаємодія різних сторін виховного впливу (розумового, морального, естетичного).

На думку О. Нечаєва, основні завдання виховання орієнтують на пристосовування до кожної окремої особистості. З цією метою він запропонував програму досліджень особистісних відмінностей. Такими ознаками О. Нечаєв вважав: по-перше, характеристики фізичного розвитку дитини та її нервової системи; перелік перенесених захворювань, що послаблюють розумову діяльність; дані про зріст, вагу, колір обличчя та ін.; по-друге, випадки душевних та нервових захворювань, алкоголізму, туберкульозу; по-третє: 1) досвід учнів та їхній словниковий запас; 2) пам'ять (її види, якості); 3) тип працездатності; 4) увагу (рівень послаблення уваги учня залежно від виконання конкретного завдання); 5) схильність до навіювання; 6) переважаючий настрій; 7) цілісність душевного життя [9, с. 71].

Відомий педагог Я. Чепіга доводить у своїх працях необхідність побудови системи освіти та виховання на основі ґрунтовного вивчення природи людини (фізіології, індивідуальних, спадкових та вікових психофізіологічних особливостей). Він зазначав, що освіта будується на духовних здібностях дитини, що закладено в її природі. Що більше буде використано природних індивідуальних даних, то міцнішою і кориснішою буде освіта. На його думку, все те, що «вкладено природою в структуру організму індивідууму, існує в ньому як непорушна сила, котру людина не можна ні збільшити, ні зменшити, і тільки виховання може дати той чи інший напрямок» [18, с. 112].

Природу особистості дитини Я. Чепіга прагнув пояснити з педологічних позицій. На його переконання, виховання є керованим саморозвитком дитини, яке він розглядав на основі ґрунтовних педологічних знань. Розвиток особистості дитини, на думку вченого, є продуктом біологічного (спадковості), соціального (середовища та виховання) і безпосередньої діяльності дитини.

Представники біогенетичного підходу у розв'язанні проблем виховання наприкінці XIX століття активно використовували біогенетичний закон. Використання цього закону у вивченні дитинства призвело до того, що в окремих представників реформаторської педагогіки виробилося розуміння дитини «як відтворювача незмінної послідовності основних етапів еволюції своїх окремих предків, людського роду» [15, с. 51].

Прихильником і найпослідовнішим розробником концепції біогенетичного вивчення особистості вважають П. Блонського. Він стверджував, що дитина в своєму розвитку повторює основні стадії біологічної еволюції людини й етапи культурно-історичного розвитку людства. «Родові інстинкти», що виявляються в поведінці дитини, є відображенням у згорнутому вигляді подій і епох людської історії. П. Блонський розробляв проблему розвитку особистості дитини, захоплювався біогенетичним законом, сповідував принцип педагогічної пасивності стосовно дитини, поки вона іманентно не досягне певної стадії, яку пройшло людство (стадії цивілізації).

Інші вчені також вважали біогенетичний закон основою генетичного вивчення дитини, тобто зосереджували свою увагу на дослідженні психофізіологічних властивостей дитячого організму. П. Блонський та О. Залужний проблеми вивчення особистості дитини розв'язували на основі її еволюції, де вона є ланкою одного нерозривного ланцюга організованих людських істот. Тому дитину вивчали за напрямками: філогенетичним, за якого основою ідеєю є генетична спорідненість організму дитини з іншими живими організмами; та онтогенетичний, де досліджується еволюція окремої дитячої особистості.

Спрощеність біогенетичного напряму була очевидною, тож він піддавався більшій критиці, ніж інші. Головним аргументом було те, що історично не всі народи проходять виокремлені біогенетиками стадії розвитку людства, а індивідуально-віковий розвиток дитини в різних культурах відмінний. Ідея радянських ідеологів спрямувати народи до соціалізму, минувши етапи розвитку суспільства, що історично склалася, суперечила «біогенетичному закону» П. Блонського і його послідовників навіть після того, як вони переформулювали цей закон, стверджуючи, що не дитина в цілому, а лише різні функції її психофізичної природи проходять стадії історичного розвитку людства.

Представники соціобіологічного підходу у розумінні природи особистості О. Залужний, О. Попов, І. Соколянський вважали, що у вивченні дитини і дитячого колективу марксистська, а отже, наукова, педагогіка має зважати, насамперед, на аналіз ролі соціального середовища, соціобіологізм повинен зайняти місце біологізму і біосоціологізму [3].

Під час вивчення факторів, що впливають на розвиток дитини, О. Залужний вважав за необхідне, по-перше, з'ясувати послідовність щаблів розвитку соціальної поведінки, по-друге, вивчити механізм розвитку дитини. Наголосимо, що спадковість, конституція та інші біологічні моменти життя дитини О. Залужний розглядав як суто соціальні фактори розвитку особистості, які впливають на неї не безпосередньо, а через батьків.

Дослідник розробив класифікацію дитячої поведінки в ході соціалізації особистості, виокремив антисоціальну, що охоплює оборонно-негативістичну і агресивну; і соціальну, яка, відповідно, розподіляється на первинно-соціальну і колективно-соціальну. З віком антисоціальна поведінка дитини зменшується, а соціальна набуває значення, наголошував О. Залужний. Однак соціалізація відбувається різними темпами, що пов'язано з віковими змінами у дітей. Учений зазначав, що виховувати дітей потрібно не лише на основі біогенетичного закону, а й з урахуванням психічних та фізіологічних даних дитини.

На думку І. Соколянського, розвиток особистості формується під впливом суспільних і біологічних факторів, єдність яких є не механічним поєднанням факторів спадковості і середовища, а складною, диференційованою, динамічною системою, що характеризує як окремі психічні функції, так і різні етапи

вікового розвитку дитини. Однак основою розвитку особистості, зазначає він, є соціальне середовище.

У протоколі засідання Дослідної станції І. Соколянський вказував: «Особистість – синтез успадкованого і набутого досвіду. Ми відмовляємося визначати особистість з точки зору природничих наук і марксизму. Нас цікавить поведінка особистості, її прояви: потрібно говорити про власне діяльність особистості. ...Необхідно домовитись про різні форми поведінки особистості: форми поведінки, що обумовлюють біологічний характер, форми поведінки соціального характеру» [12, с. 35].

Дослідник О. Попов вважав за неможливе розподіляти вплив на дитину між сім'єю та школою, школою і життям, сім'єю і вулицею тощо. Він обстоював новий всеохопний чинник виховання – суспільство. В такий спосіб учений наголошував, що система соціального виховання є необхідність як соціально-економічна, так і педагогічна. Педагогічна наука, спираючись на спостереження соціології про розпад сім'ї в епоху капіталізму, останніми десятиріччями неухильно актуалізувала нову проблему виховання – виховання не в сім'ї та школі, а виховання соціальне, суспільне.

На думку С. Русової, колективне виховання також має великий вплив на соціалізацію особистості. Вона розглядала передусім кожну людину як члена людського суспільства, і тому є дуже важливим введення її в «кооперативні відносини з соціальним середовищем» [13].

Видатний педагог-новатор В. Харцієв вважав, що результативність виховання залежить від повноти вивчення особистості учня, педагог досягає кінцевої і найвищої мети в мистецтві виховання тільки шляхом чисто людського, а не професійного розуміння особистості, тож він повинен розвивати, навчати і вправляти здібності учнів [11].

Акцентуючи увагу на ролі соціального середовища, В. Харцієв стверджував, що критичним у житті дітей є період, коли настає момент самовизначення особистості, який відбувається під час навчання. Якщо школа не зможе вчасно допомогти молодим людям у важкій внутрішній роботі їх самовизначення, то потім, по закінченню навчання, їм не вдасться «отримати від життя необхідних вказівок» [16].

Власний підхід у розумінні особистості та її вихованні прослідковуємо у В. Зеньковського, який вивчав проблему співвідношення почуття і розуму, емоційного й інтелектуального в особистості дитини. Він зазначав, що особистість не може бути абсолютизована, вона не розвивається сама по собі, а набуває свого змісту у спілкуванні зі світом цінностей, у живому соціальному досвіді, у зверненні до Бога [5]. За В. Зеньковським, не окрема, ізольована особистість має сенс, а соціальне ціле. Особистість ніколи не може досягти ідеалу поза суспільством, адже основою всього розвитку дитини становить соціальна взаємодія [там само, с. 268].

Душа, вважав В. Зеньковський, має ієрархічну, а не гармонійну будову. І в цій ієрархії інтелект посідає не

перше місце, оскільки здоров'я душі залежить від інтелекту. Але інтелект черпає енергію з емоційної сфери, в ній знаходить стимул і творчість. Він наголошував на центральності в людині її морального, духовного життя. З огляду на це, всі педагогічні зусилля мають бути спрямовані на те, щоб юна особа змогла «знайти себе» і творчо перетворити свою сутність як взаємодію спадковості, соціальних і духовних впливів [2].

Отже, представники педагогічної думки початку ХХ століття поглибили основи розуміння особистості як біосоціального явища, її розвитку, розуміння індивідуальності та неповторності особистості. У своїх дослідженнях вони визначили нові завдання педагогіки: пошук умов організації різних стадій розвитку дитини та використання цих умов у вихованні і навчанні до встановлення повної гармонії між людиною, яка розвивається, та її природою.

Порівняльний аналіз поглядів дослідників щодо розуміння особистості засвідчує, що їхні ідеї переплітаються між собою, збагачують одна одну і створюють концептуальний підхід до вивчення особистості, на основі якого можна з'ясувати ступінь дослідження проблеми, що важливо для її подальшого розвитку.

Література

1. *Ананьїн С.* Актуальні питання педагогіки на Заході / С. Ананьїн // Рад. освіта. – 1924. – №1–2. – С. 85–92.
2. *Бехтерев В. М.* Общие основы рефлексологии человека / В. М. Бехтерев. – М.: Госиздат, 1923. – 408 с.
3. *Ворошилова Л. Л.* Инновации в отечественной педагогике начала XX века: Учеб. пос. / Л. Л. Ворошилова. – Комсомольск-на-Амуре: Изд. гос. универ., 2001. – 145 с.
4. *Залужный А. С.* Задачи изучения детского коллектива / А. С. Залужный // Детский коллектив и ребёнок. – М., 1926. – 254 с.
5. *Зеньковський В. В.* Проблеми виховання в світлі християнської антропології / В. В. Зеньковський. – К.: Фонд «Християнське життя», 2002. – 200 с.
6. *Каптерев П. Ф.* Об общественно-нравственном развитии и воспитании детей / П. Ф. Каптерев // П. Ф. Каптерев Избр. пед. соч. – М.: Педагогика, 1982. – С. 232–257.
7. *Малькова З. Л.* Современная школа и педагогика в капиталистических странах / З. Л. Малькова, Б. Л. Вульфсон. – М., 1975. – 263 с.
8. *Нариси історії українського шкільництва. 1905 – 1933* / [за ред. О. В. Сухомлинської]. – К.: Заповіт, 1996. – 302 с.
9. *Нечаев А. П.* Курс лекций по педагогической психологии, читанный на летних педологических курсах в Санкт-Петербурге / А. П. Нечаев. – С.-П.: Литография Ю. Семечкиной, 1907. – 339 с.
10. *Никольская А. А.* Возрастная и педагогическая психология в дореволюционной России / А. А. Никольская. – Д., 1995. – 300 с.
11. *Очерк деятельности Елисаветградского общества распространения коммерческого образования за первое пятилетие.* – Елисаветград, 1914. – 338 с.
12. *Протоколи засідань колегії Центральної дослідної станції Головоцвику / ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 900. – 133 с.
13. *Русова С.* Соціальне виховання, його значення у громадському житті / С. Русова // Вибр. пед. твори у 2-х кн. – К. 1. – К.: Либідь, 1997. – С. 144–150.
14. *Соколянський І.* Дитячий рух – соціальне виховання / І. Соколянський // Рад. освіта. – 1925. – №2. – С. 12–17.
15. *Стычинский И. П.* Очерк педологии / И. П. Стычинский. – Саратов., 1926. – 133 с.
16. *Труды Педагогического отдела ХИФО.* – Вып. 2. – Харьков, 1894. – 142 с.
17. *Фрадкин Ф. А.* Педология: мифы и действительность / Ф. А. Фрадкин. – М.: Знание, 1991. – №8. – 80 с.
18. *Чепіга Я.* Педологія, або наука про дітей / Я. Чепіга // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ – ХХ ст.): Хрестоматія / [упоряд. Л. Д. Березівська]. – К.: Науковий світ, 2003. – С. 208–212.

Анотації

Тетяна КРАВЦОВА

До проблеми наукового обґрунтування феномена особистості (початок ХХ століття)

У статті розглянуто основні підходи до трактування та дослідження особистості у вітчизняній педагогічній думці початку ХХ століття, узагальнено погляди представників різних концептуальних підходів щодо основних ідей проблеми вивчення особистості та організації на цій основі освітнього процесу.

Ключові слова: особистість, розвиток, антропологічний підхід, біогенетичний підхід, соціобіологізаторський підхід.

Татьяна КРАВЦОВА

К проблеме научного обоснования феномена личности (начало ХХ века)

В статье рассматриваются основные подходы к пониманию личности в отечественной педагогической мысли начала XX века. Автор делает попытку обобщения взглядов представителей различных концептуальных подходов по рассмотрению основных идей проблемы исследования личности и организации на этой основе учебно-воспитательного процесса.

Ключевые слова: личность, развитие, антропологический подход, биогенетический подход, социобиологизаторский подход, социализация.

Tetyana KRAVTSOVA

To the problem of scientific substantiation of phenomenon personality (early 20th century)

The main approaches to the treatment and study of personality in national pedagogical thought of the early twentieth century are considered in the article. The author attempts to generalize the views of different conceptual approaches to review the basic ideas and problems of the study of personality and organization based on this educational process.

Keywords: personality, development, anthropological approach, biogenetic approach, sociobiological approach.